

ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНА АКТИВНІСТЬ ТА ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНА РЕФЛЕКСІЯ В СТРУКТУРІ ОСОБИСТІСНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТУДЕНТІВ

Актуальність дослідження. Кожній людині притаманне прагнення знайти і реалізувати себе, стати тим, ким вона повинна і може стати. Вся історія і культура людства рясніє різними прикладами та настановами про те, як знайти себе, самовизначившись в тому, чого реально хочеш і що можеш, рекомендаціями про те, як правильно ставитися до власних досягнень, успіхів і втрат, до перемог і поразок. Пошук людиною себе завжди супроводжується екзистенціальною активністю. Невдачі в такому пошуку супроводжуються втратою відчуття радості і повноти власного життя і навіть її смислу, а успіхи - навпроти - їх набуттям. Хоча такі явища добре помітні на буденному рівні, екзистенціальна активність, поки що, не стала предметом власне психологічного дослідження.

Що стосується феномена самовизначення особистості, то він став предметом власне психологічного дослідження приблизно з 60х років ХХ століття. І вже на ранніх етапах вивчення виникла необхідність у диференціації уявлення про особистісне самовизначення та його ключового місця та ролі. У вітчизняній психології вже є ряд концепцій різного ступеня опрацьованості (М.Р.Гінзбург, В.І.Шендрік, Т.В.Снегірьова, Н.В.Самоукіна та ін.), які розкривають сутність особистісного самовизначення, а також відповідна феноменологія і емпірія. При цьому, на сьогоднішній день відсутня будь-скільки прийнятна єдність в уявленнях як про сутність особистісного самовизначення, так і про його основні особливості і властивості. Емпіричні дані, що стосуються різних аспектів особистісного самовизначення - уривчасті і фрагментарні, а розрив між емпірією та концептуальними положеннями занадто великий.

Процес особистісного самовизначення супроводжується екзистенціальною активністю. Власне пошук особистістю себе і зміни уявлення про себе, уявлення про свої життєві ставлення, про своє місце і роль у цих ставленнях постійно супроводжується спробами знайти якусь точку опори, підстави свого буття. Однією з таких підстав є смисл життя особистості. Смисл життя - це узагальнений мотив життєдіяльності, який виконує свою спонукальну, направляючу і смислоутворюючу функцію.

Яке місце і роль екзистенціальної активності на різних етапах і стадіях особистісного самовизначення? Як співвідносяться між собою переживальна і рефлексивна форми екзистенціальної активності? Як відбувається осмислення і переосмислення особистістю свого екзистенціального досвіду в процесі особистісного самовизначення? Ці питання узагальнюються в основне питання проблеми - у чому сутність екзистенціальної рефлексії і яке її місце і роль в процесі особистісного самовизначення?

Мета статті - показати місце і роль екзистенціальної рефлексії в процесі особистісного самовизначення у студентів (в старшому юнацькому віці).

У статті представлені деякі результати проведеного нами дослідження. Логіка цього дослідження та його основні завдання полягали в наступному.

1. За допомогою ряду методичних засобів оцінити особливості екзистенціальної активності в контексті процесу особистісного самовизначення студентів.
2. Використовуючи статистичні методи, згрупувати всіх досліджуваних в класи (групи-кластери) за принципом їх найбільшої схожості (на основі даних за всіма шкалами вимірювання).
3. Оцінити особливості кожної групи на предмет вираженості продуктів екзистенціальної рефлексії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Самореалізація, а точніше - готовність до самореалізації - продукт успішного особистісного самовизначення. У цьому полягає основне положення рефлексивно-смыслові концепції особистісного самовизначення (Репецький Ю.А., Семенов І.М., 1999 та ін.). Основні положення нашої концепції та їх обґрунтування, в тому числі і емпіричне, представлені в [8; 9; 10].

Безпосереднім результатом самовизначення, згідно з положеннями нашої концепції, є достатній та прийнятний для особистості ступінь готовності до самореалізації. Побічними продуктами самовизначення є задоволеність особистості тим, що вона робить і тим, як вона це робить, наявність мети (задуму) життя, переживання смислу життя.

Процес особистісного самовизначення як осмислення і переосмислення особистістю ступеня своєї готовності до самореалізації супроводжується екзистенціальною активністю і опосередковується роботою екзистенціальної рефлексії [6]. Так, доповнюючи базові положення концепції, зазначимо, що власне особистісне самовизначення починається з того, що смисл життя як узагальнений мотив життєдіяльності перестає виконувати свою спонукальну, направляючу і смислоутворюючу функцію. Завершується процес успішного особистісного самовизначення формуванням нового чинного узагальненого мотиву життєдіяльності або смислу життя. Ці ствердження мають гіпотетичний характер і ще потребують своєї емпіричної перевірки.

У вітчизняній психології екзистенціальна активність стала предметом спеціального вивчення порівняно недавно. Сьогодні також немає єдиної думки з приводу змісту самого поняття «смысл життя», немає чіткого розуміння того, яку роль відіграє смисл життя в регуляції життєдіяльності особистості, як відбувається процес пошуку і набуття смислу життя, які психологічні механізми цього процесу. Прогрес у цьому напрямку, на наш погляд, пов'язаний з введенням нових психологічних концептів, їх всебічним обґрунтуванням, в тому числі і емпіричним.

При вивченні екзистенціальної активності особистості та її продуктів таким концептом може стати, на наш погляд, екзистенціальна рефлексія. Вперше поняття «екзистенціальна рефлексія» введено І.М. Семеновим в 1990р в результаті диференціації різних типів рефлексії: інтелектуальної, особистісної, комунікативної, кооперативної, культуральної [11].

У сучасних положеннях наукової школи рефлексивної психології Семенова І.М. рефлексія трактується як процес осмислення і переосмислення особистістю власного досвіду, який виникає в ситуації труднощів і спрямований на подолання цього утруднення. Що стосується сутності екзистенціальної рефлексії, то Анікіна В.Г., Коваль Н.А., Семенов І.М. вважають, що це складний багаторівневий процес усвідомлення, переосмислення та корекції людиною свого цілісного образу, підстав особистісного буття (екзистенціальних змістів), суперечливості існування в просторі суб'єктивного розвитку.

Двоєглазова М.Ю., Семенов І.М. визначають екзистенціальну рефлексію як інтегральне утворення, яке складається із сукупності інтелектуальної, кооперативної, комунікативної, особистісної та регулятивної рефлексій. Актуалізуючись в проблемно-конфліктних ситуаціях, екзистенціальна рефлексія призводить до радикальної зміни «Я» як цілого. Після подолання проблем, екзистенціальна рефлексія знову диференціюється на попередні її типи рефлексивних процесів, але ці процеси вже протікають на основі функціональної структури особистості [1].

Ми вважаємо, що екзистенціальна рефлексія - це процес вилучення, добування екзистенціального смислу з відповідного (екзистенціального) досвіду особистості. На нашу думку, екзистенціальна рефлексія відіграє ключову роль у процесах смислоутворення, смислуосвідомлення і смислупобудови, а феноменологічно це

проявляється як пошук, знаходження і розробка екзистенціальних утворень різного ступеня спільності, аж до інтегрального утворення - смислу життя особистості [7].

Що стосується операціоналізації концептуальних положень з метою розробки системи емпіричних індикаторів, а на їх основі - діагностичних - слід враховувати два моменти:

- екзистенціальна активність протікає в двох формах - переживальній та власне рефлексивній, а тому виникає певна складність при диференціації цих двох форм, відділення власне рефлексивної форми від переживальної;

- основним джерелом емпіричних даних про рефлексію, в тому числі і екзистенціальну, є мовна (вербальна) продукція досліджуваних.

На першому етапі дослідження, яке мало пілотажно-розвідницький характер, нами було продіагностовано 50 студентів університету різних спеціальностей та курсів віком від 17 до 22 років. Відбір досліджуваних проводився випадковим чином за принципом добровільності участі.

До психодіагностичної батареї увійшли наступні методики.

1. Методика «Психосемантична діагностика скритої мотивації» (І.Л. Соломін) [12] призначена для виявлення змісту і структури потреб людини, мотивів різних видів діяльності, усвідомлених і неусвідомлюваних відносин.

2. Методика визначення домінуючого стану (повний варіант, Л.В.Куліков) [4] визначає характеристики настроїв і деякі характеристики особистісного рівня психічних станів за допомогою суб'єктивних оцінок досліджуваного. Опитувальник призначений, головним чином, для діагностики щодо стійких (домінуючих) станів. Ця методика, на наш погляд, має важливі емпіричні індикатори, які прямо або опосередковано відображають перебіг процесу особистісного самовизначення, та презентує продукти цього процесу.

3. Методика «Рівень співвідношення «цінності» та «доступності» в різних життєвих сферах» (О.Б. Фанталова) [13].

Методика призначена для діагностики розузгодження, дезінтеграції в мотиваційно-особистісній сфері, ступеню незадоволеності поточною життєвою ситуацією, внутрішньою конфліктністю, блокади основних потреб, а також рівня самореалізації, інтегрованості, гармонії.

Основний показник тесту - це показник «цінність-доступність» для людини кожної з цінностей, який саме і відображає ступінь розузгодження, дезінтеграції в мотиваційно-особистісній сфері. Нами використано перелік цінностей особистості (наведений далі), яка самореалізується. Додамо, що подолання такого розузгодження і дезінтеграції є одним з найбільш важливих продуктів процесу особистісного самовизначення.

4. Методика дослідження самоствавлення (С.Р. Пантелєєв) [5].

Особливості самоствавлення - найбільш цілісний та інформативний показник успішності протікання процесу особистісного самовизначення, результатом якого є формування готовності до самореалізації. Готовність до самореалізації - це, в першу чергу, чітко виражений позитивний особистісний смисл Я, сформованість якого і відображається через особливості самоствавлення. Власне самореалізація спрямована на підтвердження і втілення цього смислу в діяльності та в реалізації життєвих ставлень, що послідовно обґрунтовується у наших роботах [6; 8; 9; 10].

5. Методика «Шкала екзистенції» (А. Ленгле, К. Орглер) [3] - вимірює екзистенціальну здійсненність, як вона суб'єктивно сприймається досліджуваним. «Ступінь» та «рівень» екзистенціальної здійсненності показує, чи багато осмисленого в житті людини, як часто вона живе з внутрішньою згодою, чи відповідають її сутності її рішення та вчинки, чи може людина вносити добре в життя – так як його розуміє.

6. «Тест екзистенціальних мотивацій» (А. Ленгле, П. Екхард) відноситься до методик, що досліджують інтегральні показники людської екзистенції, тобто які вимірюють інтегральні суб'єктивні уявлення особистості про якість власного життя –

цілісні суб'єктивні переживання людини по відношенню до власного життя, її (якості життя) суб'єктивну оцінку та оцінку її окремих значимих аспектів [2]. Інтегральним показником якості життя є поняття екзистенціальної здійсненності – відчуття глибокого задоволення та згоди в ситуації, яка торкається духовного виміру людини.

На другому етапі дослідження ми проаналізували загальну картину, що відбиває особливості особистісного самовизначення досліджуваних, отриману нами за допомогою метода експериментальної психосемантики. Методи експериментальної психосемантики дозволяють отримувати інформацію про будь-які уявлення та відносини людини, в даному випадку - про компоненти процесу особистісного самовизначення людини та продукти (результати) цього процесу.

Операціоналізація рефлексивно-смиислової концепції особистісного самовизначення знаходить своє відображення в десяти базових поняттях-маркерах, що утворюють семантичний простір досліджуваних.

Результати оцінки понять за факторами Цінність-Активність-Потенція представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Оцінка понять-маркерів по факторам за методикою
«Психосемантична діагностика прихованої мотивації» (І.Л. Соломін)

Поняття-маркери	Фактори					
	Цінність		Активність		Потенція	
	Середн ε	Станд. відхил	Середн ε	Станд. відхил	Середн ε	Станд. відхил
1. Успіх в житті	5,83	0,37	5,00	0,82	5,17	0,69
2. Бути собою	5,67	0,47	4,67	1,11	4,33	0,75
3. Знайти себе, своє місце в житті	5,83	0,37	5,00	1,15	4,83	0,69
4. Реалізувати себе	5,67	0,47	5,17	0,90	4,83	1,07
5. Свобода	5,67	0,47	4,83	0,90	4,67	0,75
6. Я	4,83	0,37	4,33	0,75	4,50	0,50
7. Моє минуле	4,00	0,00	4,17	0,37	4,50	0,50
8. Моє теперішнє	4,83	0,37	4,67	0,47	4,50	0,50
9. Моє майбутнє	5,83	0,37	4,83	1,21	5,00	0,82
10. Задоволеність життям	4,83	0,37	4,50	0,76	4,17	0,69
Середні значення	5,30		4,72		4,65	
Стандартні відхилення	0,60		0,30		0,29	

Проінтерпретуємо результати дослідження психосемантичного простору наших досліджуваних.

Найбільшу емоційну привабливість (Цінність) мають такі маркери, як Успіх в житті, Знайти себе і своє місце в житті, Моє майбутнє. Причому, середні арифметичні за цими індикаторами рівні, що вказує на злитість, недиференційованість цих життєвих проявів у свідомості досліджуваних. З іншого боку, Знайти себе і своє місце в житті - як один з індикаторів успішного особистісного самовизначення - пов'язаний з майбутнім і з життєвим успіхом. Те, що це в майбутньому – може свідчити про наступне: процес самовизначення в достатній мірі у досліджуваних не запущений, а орієнтація на успіх може говорити про те, що вони знаходяться під сильним впливом популярних соціальних стереотипів.

Фактор Активність показує ступінь динамічності, мінливості процесів і явищ, зафіксованих в координатах заданого нами семантичного простору. Найбільші середні значення за цим фактором спостерігаються для маркерів Реалізувати себе, Успіх в житті, Знайти себе і своє місце в житті.

Фактор Потенція (Сила) вказує на ступінь впливу життєвих проявів, зафіксованих в поняттях-маркерах, на людину. Найбільші середні арифметичні значення отримані для індикаторів Успіх в житті, Моє майбутнє, а також - Знайти себе і своє місце в житті, Реалізувати себе.

Те, що за всіма трьома факторами найбільш виражені одні й ті ж самі індикатори, може вказувати на те, що процес особистісного самовизначення у досліджуваних носить ситуативний і спонтанний характер. Проте, досліджувані демонструють усвідомлений рівень ставлення до відповідних життєвих проявів, що знаходить своє вираження в наявності у них відповідних установок.

Нормовані відстані між поняттями-маркерами за результатами дослідження психосемантичного простору наших досліджуваних представлено в таблиці 2.

Таблиця 2

Нормовані відстані між поняттями-маркерами

Поняття-маркери	1 - Успіх в житті	2 - Бути собою	3 - Знайти себе, своє місце в житті	4 - Реалізувати себе	5 - Свобода	6 - Я	7 - Моє минуле	8 - Моє теперішнє	9 - Моє майбутнє	10 - Задоволеність життям
1. Успіх в житті	0,00	3,07	1,14	1,30	1,82	3,60	4,72	3,03	0,80	4,15
2. Бути собою	3,07	0,00	2,06	2,39	1,27	1,87	3,29	1,50	2,36	1,60
3. Знайти себе, своє місце в житті	1,14	2,06	0,00	0,62	0,84	3,01	4,29	2,31	0,80	3,28
4. Реалізувати себе	1,30	2,39	0,62	0,00	1,25	3,32	4,50	2,46	1,28	3,48
5. Свобода	1,82	1,27	0,84	1,25	0,00	2,25	3,61	1,60	1,17	2,47
6. Я	3,60	1,87	3,01	3,32	2,25	0,00	1,50	1,12	2,91	1,27
7. Моє минуле	4,72	3,29	4,29	4,50	3,61	1,50	0,00	2,18	4,15	2,11
8. Моє теперішнє	3,03	1,50	2,31	2,46	1,60	1,12	2,18	0,00	2,45	1,27
9. Моє майбутнє	0,80	2,36	0,80	1,28	1,17	2,91	4,15	2,45	0,00	3,48
10. Задоволеність життям	4,15	1,60	3,28	3,48	2,47	1,27	2,11	1,27	3,48	0,00

Центральними поняттями, що характеризують процес і результат особистісного самовизначення, є маркери Знайти себе і своє місце в житті, Бути собою. Найбільш близьким до індикатору Бути собою, є поняття Моє теперішнє. З цього можна припустити, що більшість досліджуваних задоволені своїм теперішнім становищем і поки що далекі від своєї самореалізації, що наочно видно з дендрограми, представленої на рис. 1.

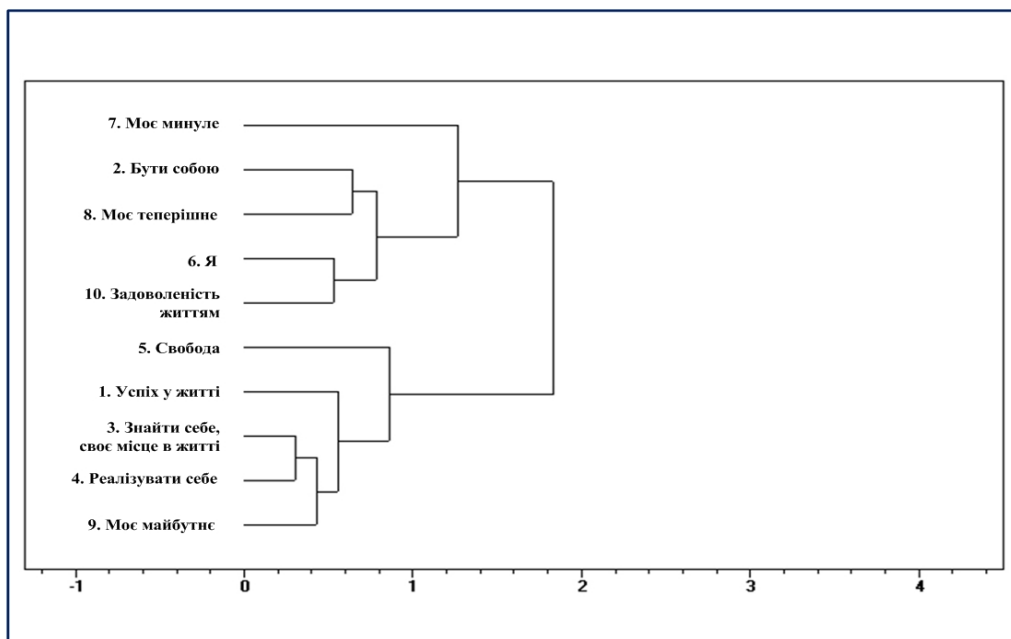

Рис.1. – Дендрограма понять-маркерів особистісного самовизначення

На відсутність активного процесу самовизначення вказує близькість понять Я та Задоволеність життям.

Що стосується важливих аспектів самовизначення, виражених в поняттях Знайти себе і Реалізувати себе, то вони, скоріше за все, знаходяться в майбутньому, на що вказує їхня близькість до поняття Моє майбутнє (Знайти себе-Моє майбутнє - відстань - 0,8; Реалізувати себе-Моє майбутнє - відстань - 1,28).

В цілому, досліджувані живуть в сьогоденні, задоволені тим, як вони живуть, та поки що не вважають актуальною власну самореалізацію.

Цікавим видається ставлення досліджуваних до минулого: минуле в їх свідомості далеко розташоване від всіх інших маркерів. Це може вказувати на відсутність у досліджуваних належного досвіду, який може бути осмислений і переосмислений за рахунок рефлексії.

Ключові аспекти самовизначення, виражені в поняттях-маркерах Знайти себе, своє місце в житті та Реалізувати себе, дуже тісно пов'язані у свідомості досліджуваних, хоча до них досить близький такий важливий маркер успішного самовизначення як Свобода. У цьому ж кластері знаходиться Успіх в житті, що може свідчити про амбівалентність мотивів майбутнього особистісного самовизначення досліджуваних.

Екзистенціальна активність та її результати, в тому числі осмислення і переосмислення екзистенціального досвіду (результати екзистенціальної рефлексії), знаходять своє відображення в маркері Задоволеність життям. Найближче в семантичному просторі це поняття розташоване до понять Я і Моє теперішнє. Таким чином, предметом екзистенціальної рефлексії досліджуваних, скоріше за все, є Я-концепція досліджуваних і життєва ситуація, в якій вони перебувають. Найімовірніше, екзистенціальна рефлексія досліджуваних не зачіпає ключові аспекти особистісного самовизначення, а саме - пошук себе і прагнення знайти себе і бути собою.

На третьому етапі дослідження за методиками № 2-6 нашої тестової батареї була отримана матриця розміром 50x26, де 50 – кількість досліджуваних, 26 - кількість шкал (субшкал) за цими методиками.

Процедурою кластеризації було виділено 3 класи досліджуваних, які розподілились наступним чином: 1 клас – 17 осіб; 2 клас – 14 осіб, 3 клас – 19 осіб.

Результати діагностики досліджуваних за кожним із трьох класів були оброблені за допомогою однофакторного дисперсійного аналізу (ANOVA). Незалежною змінною в даному випадку виступав номер класу, а залежною - результати тестування за всіма

шкалами означених вище методик. Наша статистична нульова гіпотеза - припущення про те, що середні величини по кожній зі шкал всіх методик у всіх трьох класах (групах) будуть однакові.

Враховуючи пілотажний характер дослідження а також малий обсяг вибірок, нульова гіпотеза перевірялась на рівні значущості 0,9.

Результати статистичного аналізу, для якого використовувались «сирі» бали, представлено в таблицях 3-7. Розглянемо їх більш докладно.

Результати визначення домінуючого стану представлено в таблиці 3.

Таблиця 3

Результати статистичного аналізу даних
за методикою визначення домінуючого стану (Л.В. Куліков)

Шкали методи ки	1 клас		2 клас		3 клас		Критерій Ливіня		Однофакт дисперс аналіз	
	Серед н	Стан д. відхи л.	Серед н	Стан д. відхи л.	Серед н	Стан д. відхи л.	Стати с-тика	Знач-ть	F	Знач-ть
АК	35,41	11,270	25,93	5,441	36,63	7,712	6,39	H1(0,004)	-	-
БО	27,71	7,148	31,21	5,437	20,53	6,328	0,96	H0(0,389)	12,21	H1(0,0)
ТО	39,88	8,880	33,36	10,973	18,58	6,809	0,68	H0(0,512)	27,57	H1(0,0)
РА	35,82	5,480	29,43	7,593	18,58	5,440	0,42	H0(0,663)	36,56	H1(0,0)
СП	39,12	9,061	29,00	6,928	20,00	6,766	1,02	H0(0,368)	27,90	H1(0,0)
УС	41,18	6,803	26,86	6,938	19,16	6,760	0,28	H0(0,759)	47,49	H1(0,0)
УД	48,59	7,575	33,36	6,913	27,79	7,583	0,09	H0(0,912)	37,09	H1(0,0)
ПО	29,88	3,967	21,57	3,956	19,84	5,699	0,58	H0(0,566)	22,51	H1(0,0)

Умовні позначки шкал:

- АК – активне-пасивне ставлення до життєвої ситуації;
- БО – бадьорість – сум, смуток;
- ТО – тонуc високий – низький;
- РА – розкутий – напружений;
- СП – спокій – тривога;
- УС - стійкість – нестійкість;
- УД – задоволеність – незадоволеність;
- ПО – позитивний – негативний образ самого себе.

Як видно з таблиці 3, за шкалою Активне-пасивне ставлення до життєвої ситуації (АК) процедура використання методу ANOVA некоректна. Тобто, на розподіл середніх арифметичних більше впливає не фактор приналежності до групи, а інші фактори, які не є контрольовані нами.

Ця шкала несе важливу інформацію, тому що відображає ставлення досліджуваних до життєвої ситуації. Життєва ситуація - це взаємодія усвідомлених і неусвідомлених мотивів, можливостей особистості (здібностей і прихованих потенціалів) і життєвих умов (об'єктивні життєві події та їх суб'єктивне сприйняття і оцінка) (Л. Бурлачук, Н. Чепелева та ін.). Людина визначається по відношенню до тієї чи іншої життєвої ситуації, оцінює її смисл і значення. Тому, життєва ситуація є важливим компонентом особистісного самовизначення.

Для даних, отриманих за всіма іншими шкалами методики, використання ANOVA є коректним: нульова гіпотеза про рівність середніх арифметичних в трьох виділених нами класах відхиляється на високому рівні статистичної достовірності (більше 99%).

За шкалою Бадьорість–Сум, смуток (БО) найбільше середнє арифметичне значення має місце у другому класі, найменше – в третьому. Ця шкала несе важливу інформацію для розуміння особливостей протікання процесу особистісного самовизначення: її показники, з одного боку, відображають виражене бажання діяти і очікування радісних подій у майбутньому, а з іншого - зневіру і очікування загрозливих неприємностей.

За шкалою Тонус (ТО) високий-низький виділені класи істотно різняться між собою за ступенем вираженості цього показника: підвищена готовність до реагування на виниклі труднощі і можливість витратити енергію на таке реагування найбільш виражена у досліджуваних першого класу, а найменш виражена - у третього класу.

За результатами по шкалі Розкутість–Напруженість (РА) можна припустити, що досліджувані першого класу сприймають цілі як цілком досяжні, а досліджувані третього класу мають бажання відповідати тому, що необхідно в поточній ситуації, витратити особистісні ресурси на захисні механізми.

Такий самий розподіл середніх арифметичних (найбільше значення - у першому класі, а найменше - у третьому) спостерігається і за всіма іншими шкалами методики. Тож, розглянемо їх змістовну характеристику детальніше.

Так, індикатор шкали Спокій–Тривога (СП) – сам по собі є також дуже важливим для розуміння особливостей протікання процесу особистісного самовизначення: з одного боку, він відображає ступінь впевненості в своїх силах і можливостях, а з іншого - очікування подій з несприятливим результатом, занепокоєння з приводу погроз різного походження.

Результати за шкалою Стійкість–нестійкість (УС) емоційного тону показують, що найбільшу емоційну стійкість тону та його адекватність виявляють досліджувані першої групи. Для досліджуваних же третьої групи, скоріше, характерною є мінливість їх настроїв, підвищена дратівливість, негативний емоційний тон.

Показник за шкалою Задоволеність–незадоволеність (УД) життям в цілому, його ходом, процесом самореалізації, на наш погляд, - ключовий для розуміння і оцінки особливостей протікання процесу особистісного самовизначення. Таким чином, досліджувані першої групи проявляють більшу задоволеність життям, а третьої групи – найменшу.

Шкала Позитивний-негативний образ самого себе (ПО) є допоміжною: вона дозволяє визначити критичність самооцінювання (низьке або високе) і його адекватність.

Переклад «сирих» балів в стени за результатами діагностики показав, що діапазон оцінок досліджуваних знаходиться в межах 26-59 стенив. Найбільш високу критичність в оцінюванні себе і прагнення бути щирим (але на тлі негативного ставлення до себе) продемонстрували досліджувані, що увійшли в перший клас (за шкалами ТО, СП, УС, УД і ПО) і у другий клас (за шкалами АК і ТО).

Високий ступінь прийняття себе і достатню щирість у відповідях, виражену тенденцію до адекватності в оцінці свого стану, продемонстрували досліджувані третього класу за всіма шкалами методики.

Критичність в оцінці себе тісно пов'язана з самоприйняттям особистості та є важливою умовою успішності (продуктивності) особистісного самовизначення: чим повніше особистісне самовизначення, тим позитивніше образ себе, тим менше людина бачить в собі недоліків. Прийняття себе робить істотний вплив на настрій і психічний стан індивіда: чим повніше самоприйняття, чим більше в емоційному ставленні до себе позитивних почуттів, тим більше піднесено настрій, тим сприятливіший стан. Це підтверджують і виявлені нами кореляційні зв'язки при аналізі емпіричних даних. Дані

зв'язку двонаправлені: чим більше піднесеним виявляється настрої, тим більш виражено прийняття себе, менше розбіжність між реальним і ідеальним Я особистості.

Результати дослідження рівня співвідношення «цінності» та «доступності» в різних життєвих сферах наведено в таблиці 4.

Таблиця 4

Результати статистичного аналізу даних за методикою «Рівень співвідношення «цінності» та «доступності» в різних життєвих сферах» (О.Б. Фанталова)

Шкали методики	1 клас		2 клас		3 клас		Критерій Лівія		Однофакт дисперс аналіз	
	Сере дн	Стан д. відхи л.	Сере дн	Стан д. відхи л.	Сере дн	Стан д. відхи л.	Стат ис- тика	Знач- ть	F	Знач- ть
Співвідно- шення «цінність- доступність»	16,41	8,171	17,29	9,186	15,16	8,598	0,37	Н0 (0,69)	0,26	Н0 (0,776)

Як видно з таблиці 4, нульова гіпотеза про рівність середніх арифметичних у всіх трьох класах досліджуваних спростовується на дуже високому рівні статистичної достовірності. Виділені класи істотно різняться між собою за ступенем вираженості цього показника. Проявляється наступна тенденція: найбільший розрив між показниками «цінність» і «доступність» характерний для досліджуваних другого класу, а найменший - для третього класу.

Виходячи з результатів за цією методикою, найбільший рівень готовності до самореалізації проявляється у досліджуваних третього класу, що аналогічно до результатів попереднього тесту.

В таблиці 5 представлено результати дослідження самоствавлення.

Таблиця 5

Результати статистичного аналізу даних за методикою дослідження самоствавлення (С.Р. Пантелеев)

Шкали методи ки	1 клас		2 клас		3 клас		Критерій Лівія		Однофакторни й дисперс. аналіз	
	Сере дн	Стан д. відхи л.	Сере дн	Стан д. відхи л.	Сере дн	Стан д. відхи л.	Стати с- тика	Знач- ть	F	Знач- ть
З	5,29	2,339	5,64	1,393	7,16	1,500	3,40	Н1(0,042)	-	-
СУ	7,94	2,883	7,50	2,442	10,37	3,166	1,04	Н0(0,362)	4,976	Н1(0,011)
СР	6,71	1,724	6,57	2,441	8,05	1,580	2,66	Н1(0,081)	-	-
ОС	5,65	1,618	4,71	2,268	7,05	2,297	0,93	Н0(0,403)	5,306	Н1(0,008)
СЦ	8,59	2,694	7,64	2,307	9,00	2,357	0,39	Н0(0,680)	1,248	Н0(0,297)
СП-е	6,82	2,069	6,00	2,112	8,26	1,968	0,14	Н0(0,86)	5,25	Н1(0,00)

								8)	5	9)
СП-р	4,82	2,555	4,64	2,706	5,68	2,451	0,30	Н0(0,74 3)	,818	Н0(0,44 8)
ВК	11,35	3,161	10,50	2,929	6,53	3,921	1,47	Н0(0,24 0)	10,2 02	Н1(0,0)
СО	7,06	2,772	6,50	2,594	4,47	1,806	2,58	Н1(0,08 7)	-	-

Умовні позначки шкал:

- З – замкнутість (закритість);
- СУ – самовпевненість;
- СР – самокерівництво;
- ОС – відображене самоставлення;
- СЦ – самоцінність;
- СП-е – самоприйняття;
- СП-р – самоприхильність;
- ВК – внутрішня конфліктність;
- СО – самозвинувачення.

Конструкт Самоставлення являє собою трифакторну структуру: Самоповага, Аутосимпатія, Самоприниження.

Фактору Самоповага, що представлений шкалами Самокерівництво (СР), Самовпевненість (СУ), Замкнутість (Закритість) (З) та Відображене самоставлення (ОС). За своєю суттю, самоповага є сукупністю самооцінок. Ці шкали висловлюють оцінку особистістю власного Я по відношенню до соціально-нормативних критеріїв: цілеспрямованості, волі, успішності та інших соціально закріплених й індивідуально засвоєних норм і передбачає соціальне порівняння та співставлення.

За шкалами Замкнутість (Закритість), Самокерівництво (СР), Самозвинувачення (СО) використання ANOVA некоректно. Це означає, що за цими шкалами слід провести більш детальний аналіз і з'ясувати ступінь подібності класів шляхом парного порівняння.

За даними по шкалі Самовпевненість (СУ) спостерігається статистично достовірна відмінність між класами (групами) досліджуваних, причому найвище середнє арифметичне значення - у третьому класі, а найменше - у другому класі.

Високі показники за шкалами, що утворюють фактор Самоповага, характерні для тих, хто ставиться до себе як до впевненої, самостійної, вольової та надійної людини, якій є за що себе поважати. Така людина в більшій мірі відчуває силу свого Я. Та, навпаки, низькі показники за шкалами цього фактору - у тих, кому більш характерна незадоволеність своїми можливостями, відчуттям слабкості, сумнівом у здатності викликати повагу. Крім того, високі значення за цими шкалами пов'язані з соціальною сміливістю і відсутністю внутрішньої напруженості, з доброю соціальною пристосованістю, запереченням проблем, депресивних станів і аутичності, а також внутрішнім локусом контролю, переважно - у сфері досягнень. Найважливіше, що цей фактор близький до почуття компетентності.

За шкалою Відображене самоставлення (ОС) спостерігається статистично достовірна відмінність на високому рівні, а характер розподілу такий само, як і за шкалою Самовпевненість (СУ). Отже, шкала ОС відбиває уявлення суб'єкта про те, що його особа, характер і діяльність здатні викликати повагу, симпатію, схвалення, розуміння і т.п., або ж протилежні почуття. Дуже важливо, що цей аспект самоставлення пов'язаний з реальним ставленням, демонстрованим іншими. Показник за шкалою Відображене самоставлення (ОС) корелює з емоційною відкритістю і доброю контактністю (комунікативністю) і дійсно відображає ступінь позитивного ставлення інших. Фактично, в цьому показнику презентується авторитет або позитивний імідж людини.

Другим фактором самоставлення є Аутосимпатія як сукупність субфакторів: Самоприйняття (СП-е), Самоприхильність (СП-р) і Самоцінність (СЦ). У цьому факторі фіксується той зміст, який називається самоставленням на основі емоційного почуття прихильності та схильності до себе. Почуття прихильності, прийняття, цінності власної особистості не передбачає порівняння і зіставлення себе з деякими еталонами і нормами.

Переживання самоповаги також не визначаються характером індивіда і не ґрунтуються на тому чи іншому сприйнятті власних особистісних проявів. В основі аутосимпатії лежить деяке узагальнене почуття симпатії, яке може існувати поряд і навіть всупереч тій чи іншій узагальненій самооцінці, що виражається в переживанні самоповаги. Однією з цікавих особливостей аутосимпатії є те, що вона відображає ступінь чесного і відкритого ставлення до себе на тлі стійкого позитивного емоційного ставлення до самого ж себе.

Самоцінність (СЦ) – для результатів за цією шкалою є некоректним застосування однофакторного дисперсійного аналізу.

За шкалою Самоприйняття (СП-е) немає статистично достовірної відмінності між класами досліджуваних. Аналогічна ситуація спостерігається і за шкалою Самоприхильність (СП-р). Високі бали за цими шкалами можуть спостерігатися у тих, хто має більш адекватний Я-образ, більш позитивне ставлення і менш консервативну прихильність до цього образу. Фактично, це показник більш високого рівня розвитку особистісної рефлексії. На основі отриманих даних можна зробити припущення, що рівень розвитку або сформованості особистісної рефлексії у всіх трьох класах істотно не відрізняється.

За шкалою Внутрішня конфліктність (ВК) результати неможливо коректно застосувати для дисперсійного аналізу.

За шкалою Самозвинувачення (СО) спостерігається статистично достовірна відмінність, при цьому найбільше значення виявлено для першого і другого класів досліджуваних, а значимо нижче - для третього класу. Таким чином, досліджувані, що увійшли до третього класу, характеризуються більш високим рівнем прийняття себе.

Результати дослідження за «Шкалою екзистенції» представлено в таблиці 6.

Таблиця 6

Результати статистичного аналізу даних за методикою «Шкала екзистенції» (А. Ленгле, К. Орглер)

Шкали методи ки	1 клас		2 клас		3 клас		Критерій Лівіня		Однофакт дисперс аналіз	
	Серед н	Стан д. відхи л.	Серед н	Стан д. відхи л.	Серед н	Стан д. відхи л.	Стати с-тика	Знач-ть	F	Знач-ть
SD	29,47	6,802	26,86	6,712	29,37	7,388	0,28	H0(0,758)	0,67	H0(0,515)
ST	58,18	11,839	56,07	8,138	64,26	9,643	0,65	H0(0,528)	3,04	H1(0,057)
F	33,82	8,435	36,36	6,134	36,95	6,442	0,79	H0(0,461)	0,95	H0(0,396)
V	37,53	8,776	35,36	5,429	37,95	7,692	1,075	H0(0,350)	0,52	H0(0,598)

Умовні позначки шкал:

- SD – самодистанціювання;
- ST – самотрансценденція;
- F – свобода;
- V – відповідальність.

Самодистанціювання (SD) вимірює здатність людини відійти на відстань по відношенню до самої себе. По цій шкалі не спостерігається відмінність між середніми арифметичними всіх трьох класів досліджуваних. Самодистанціювання - це є один з проявів рефлексії. Таким чином, ця рефлексивна функція або важливий прояв рефлексії в усіх досліджуваних проявляється на однаковому рівні.

Субшкала Самотрансценденція (ST) – вимірює здатність:

- жити заради чогось/когось (орієнтуватись в діях на смисл, а не тільки на мету);

- відчувати цінності, переживати захопленість цінністю, емоціонально відкликатися;
- сприймати глибокі внутрішні відносини, екзистенціальну значимість того що відбувається.

За цією субшкалою спостерігається статистично достовірна відмінність середніх арифметичних, при цьому найбільші показники спостерігаються для досліджуваних у третьому класі, а найнижчі – у другому.

Субшкала Свобода (F) охоплює здатність знаходити реальні можливості дії, створювати з них ієрархію у відповідності до їх цінності та таким чином приходити до персонально обґрунтованого рішення. За цією субшкалою не спостерігається статистично достовірна відмінність середніх арифметичних.

Як показують результати дослідження, за субшкалою Відповідальність (V) також не спостерігається статистично достовірна відмінність середніх арифметичних. У зв'язку з відповідальністю вимірюється здатність доводити до кінця рішення, які були прийняті на базі особистих цінностей.

В таблиці 7 наведено результати дослідження за «Тестом екзистенціальних мотивацій».

Таблиця 7

Результати статистичного аналізу даних за методикою
«Тест екзистенціальних мотивацій» (А. Ленгле, П. Екхард)

Шкали методи ки	1 клас		2 клас		3 клас		Критерій Лівіня		Однофакт дисперс аналіз	
	Серед н	Стан д. відхи л.	Серед н	Стан д. відхи л.	Серед н	Стан д. відхи л.	Стати с-тика	Знач-ть	F	Знач-ТЬ
ФД	49,00	10,344	52,07	7,416	34,63	8,428	1,42	H0(0,253)	19,01	H1(0,0)
ФЦ	39,18	7,748	46,43	14,141	25,79	8,080	4,39	H1(0,018)	-	-
СЦ	46,71	8,766	50,50	6,654	31,79	9,716	1,91	H0(0,160)	22,59	H1(0,0)
СЖ	42,29	8,506	49,43	9,460	28,74	8,993	0,12	H0(0,890)	23,07	H1(0,0)

Умовні позначки шкал:

- ФД – фундаментальна довіра;
- ФЦ – фундаментальна цінність;
- СЦ – самоцінність;
- СЖ – смисл життя.

За шкалою Фундаментальна цінність (ФЦ) отримані результати виявилися непридатними для інтерпретації в термінах ANOVA.

За шкалами Фундаментальна довіра (ФД), Самоцінність (СЦ) та Смысл життя (СЖ) спостерігається статистично достовірна відмінність між середніми арифметичними значеннями. Варто звернути увагу на те, що характер розподілу середніх арифметичних за цими шкалами наступний: найбільше значення має місце в другому класі, а найменше - у третьому.

Висновки.

Основними особливостями особистісного самовизначення групи досліджуваних в цілому виявляється наступне.

1. Процес самовизначення в достатній мірі у досліджуваних не запущений, вони знаходяться під сильним впливом популярних соціальних стереотипів, що може суттєво ускладнити пошук та набуття себе.

2. Процес особистісного самовизначення у досліджуваних переважно носить ситуативний і спонтанний характер. В той же час, досліджувані демонструють усвідомлений рівень ставлення до відповідних життєвих проявів.

3. Більшість досліджуваних задоволені своїм теперішнім станом і поки що далекі від своєї самореалізації, в тому числі і в сфері професії яку вони отримують. В цілому, досліджувані живуть в сьогоденні, задоволені тим, як вони живуть, та поки що не вважають актуальною свою самореалізацію.

У досліджуваних, скоріше за все:

- поки ще недостатньо життєвого і особистісного досвіду, який може бути предметом рефлексії, в тому числі і екзистенціальної;

- предметом екзистенціальної рефлексії є їх Я-концепція та життєва ситуація, в якій вони перебувають;

- екзистенціальна рефлексія не зачіпає ключові аспекти їх особистісного самовизначення, а саме - пошук себе і прагнення знайти себе і бути собою.

4. Всіх досліджуваних можна розділити на три класи (групи), кожний з яких характеризується своїми специфічними особливостями особистісного самовизначення.

Групи значимо різняться за наступними індикаторами перебігу процесу і, відповідно, результату особистісного самовизначення, а саме:

- ступенем «розриву» в свідомості показників «цінність» і «доступність» в контексті цінностей, які притаманні особистості що самореалізується, (група з найменшим «розривом» характеризується найбільшим рівнем готовності до самореалізації);

- рівнем прояву самоповаги як фактора само ставлення, при цьому клас з найбільшим рівнем прийняття себе характеризується також найбільшим рівнем готовності до самореалізації;

- рівнем Самозвинувачення (при цьому – чим нижче цей показник, тим вище рівень готовності до самореалізації);

- особливостями домінуючого стану та тісно пов'язаного з ним настрою.

5. Більший рівень готовності до самореалізації характеризується:

- бажанням діяти і очікуванням радісних подій у майбутньому;

- підвищеною готовністю до реагування на виниклі труднощі і можливістю витратити енергію на таке реагування;

- наявністю цілей (замислів) та сприйманням їх як цілком досяжних;

- більшим ступенем впевненості в своїх силах і можливостях;

- більшою стійкістю емоційного тону та його адекватністю;

- більшою задоволеністю життям в цілому, його ходом, процесом самореалізації.

6. Більша критичність в оцінці себе тісно пов'язана з самоприйняттям особистості та є важливою умовою успішності (продуктивності) особистісного самовизначення: чим повніше особистісне самовизначення, тим більш позитивним є образ себе, тим менше людина бачить в собі недоліки.

7. Групи (класи) досліджуваних відрізняються рівнем екзистенціальної активності, в тому числі і рефлексії взагалі.

8. Група, яка має більш високий рівень готовності до самореалізації, характеризується:

- більш вираженою самотрансценденцією, здатністю жити заради чогось/когось (орієнтуватись в діях на смисл, а не тільки на мету);

- більш вираженою відповідальністю - здатністю доводити до кінця рішення, які були прийняті на базі особистих цінностей;

- більш вираженою фундаментальною довірою, самоцінністю та наявністю смислу життя.

9. З іншого боку, не вдалося виявити відмінність між класами за такими показниками як:

- аутосимпатія, що, скоріше за все, вказує на те, що рівень розвитку або сформованості особистісної рефлексії у всіх трьох класах істотно не відрізняється;

- внутрішня конфліктність що є показником суперечливості та неузгодженості Я-концепції;

- особливості ставлення до життєвої ситуації як важливого компонента в процесі особистісного самовизначення;

- здатності досліджуваних різних класів знаходити реальні можливості для дії, створювати з них ієрархію у відповідності до їх цінностей, та таким чином приходити до персонально обґрунтованого рішення.

Література

1. Двоглазова М.Ю. Развитие личностной рефлексии в студенческом возрасте / М.Ю. Двоглазова, И.Н. Семенов. – Мурманск: МГПУ, 2007.
2. Корякина Ю.М. Адаптация опросника экзистенциальных мотиваций «ТЭМ» (Тест экзистенциальных мотиваций) А. Лэнгле, П. Экхард / Корякина Ю.М. // Экзистенциальный анализ. Бюллетень. – 2010. - №2. – Москва. – С.139-148.
3. Кривцова С.В. Шкала Экзистенции (Existenzskala) / Кривцова С.В., Лэнгле А., Орглер К. // Экзистенциальный анализ. Бюллетень. – 2009. - №1. – Москва. – С. 141-170.
4. Куликов Л.В. Руководство к методикам диагностики психических состояний, чувств и психологической устойчивости личности. Описание методик, инструкции по применению / Л.В. Куликов – СПб., 2003. – 81 с.
5. Пантелеев С.Р. Методика исследования самоотношения / С.Р.Пантелеев. - М.,1993.- 32с.
6. Репецкая А.В. Рефлексивно-личностное самоопределение как формирование готовности к самореализации / А.В. Репецкая, Ю.А.Репецкий // Психология. Журнал ВШЭ. - Специальная тема выпуска: Психология рефлексии (к 75-летию В.А. Лефевра) – Том 10. - №2. - 2013. – Спецвыпуск по рефлексивной психологии. – С. 75-86.
7. Репецкая А.В. Экзистенциальная рефлексия и изменение восприятия личностью себя и своего жизненного мира / А.В.Репецкая, Ю.А.Репецкий // Мир психологии. - 2013. - №1(73). - С.148-154.
8. Репецкий Ю.А. Личностное самоопределение как смыслодинамический процесс / Репецкий Ю.А., Семёнов И.Н. / Развитие и саморазвитие личности (К 100-летию юбилею А.Н.Леонтьева): Сборник научных статей / Под общ. ред. А.А. Деркача. – М., 2004.
9. Репецка А.В. Дослідження особливостей особистісного самовизначення студентів психосемантичними методами / Репецка А.В., Репецкий Ю.А. // Проблеми емпіричних досліджень у психології. – Вип. №7. – 2013. – С. 195-204.
10. Семенов И.Н. Рефлексивно-акмеологические особенности смысложизненных ориентаций самореализующейся личности / Семенов И.Н., Репецкий Ю.А., Учадзе С.С. // Проблемы рефлексивной психологии, акмеологии, политологии, педагогики, социального развития и профессионального образования. Материалы международного симпозиума. М.–Брянск, 2002. С.43–48.
11. Семенов И.Н. Проблемы рефлексивной психологии решения творческих задач / И.Н.Семенов. - М., 1990.

12. Соломин И.Л. Психосемантическая диагностика мотивации. Методическое руководство / И.Л. Соломин. - Санкт-Петербург, 2013. – 60с.
13. Фанталова Е.Б. Диагностика и психотерапия внутреннего конфликта / Е.Б.Фанталова. – Самара: Издательский дом БАХРАХ – М., 2001. – 128с.

В рамках развиваемого авторами статьи рефлексивно-смыслового подхода к пониманию личностного самоопределения изучается экзистенциальная активность и экзистенциальная рефлексия в структуре личностного самоопределения студентов. На основе результатов эмпирического исследования выделяются основные особенности личностного самоопределения в старшем юношеском возрасте.

Within the limits of reflexive meaningful approach that's being developed by the authors to understanding of personal self-determination, existential activity and existential reflection are being researched in the structure of self-determination of students. Based on the results of empirical research the main features of personal self-determination are highlighted in older adolescence.

Л.К.Рудюк (м.Київ)

ПСИХОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ СТРУКТУРНО-ЗМІСТОВИХ ХАРАКТЕРИСТИК ПРОФЕСІЙНОЇ Я-КОНЦЕПЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Постановка проблеми. У будь-якій діяльності особистості велике значення має формування професійної Я-концепції. Вона виступає необхідною умовою становлення професійного образу Я, механізмів самоставлення, саморегуляції та самовизначення як складових професійної самосвідомості, впливів життєвих криз на професійне становлення, динаміку мотиваційної сфери в процесі професійного самовизначення та професійного становлення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогоднішній день в психології вивчається проблема професійної Я-концепції як сукупності уявлень суб'єкта про свою життєву позицію, перспективи і цінності у контексті здійснення обраної професійної діяльності (Є.М.Павлютенко, В.П.Андронов, Н.В.Кузьміна, А.К.Маркова, Ю.К.Стрелков), розвиток самосвідомості, професійної самосвідомості та професійної Я-концепції як її складової (О.М. Леонт'єв, С.Л. Рубінштейн, Т.Л.Миронова, Л.М.Мітіна, В.В.Столін), становлення особистості як професіонала (О.М.Бандурка, А.К.Маркова, Г.В.Попова, Є.А.Клімова) тощо.

Однак не існує чітко визначеної типології, що відображала б структуру професійної Я-концепції, чітко не окреслені психологічні чинники, що впливають на динаміку її розвитку та формування. Таким чином, визначення компонентів, що складають професійну Я-концепцію, співвідношення в її структурі Я-особистісного та Я-професійного, а також вивчення динаміки її розвитку є актуальним напрямком теоретичних та практичних досліджень в галузі психології.

Мета статті полягає в теоретичному аналізі психологічних підходів до визначення особливостей професійної Я-концепції особистості.

Виклад основного матеріалу. В сучасній психології існують різні підходи до визначення поняття професійної Я-концепції особистості. Поняття професійної Я-концепції Т.С.Джанерьян визначив як систему, що пов'язана з оцінками уявлень людини про себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності і як особистості, усвідомлену нею як суб'єкту сторону (цінність, ціль чи засіб) в контексті ціннісно-смыслового ставлення до професійної діяльності [3].

Т.Л.Миронова визначає Я-концепцію чи професійний Я образ як динамічну систему уявлень професіонала про себе як суб'єкта професійної діяльності, яка складається із характеристик, що пов'язані з виконанням професійної ролі, а також тих цінностей, що